मराठीतील मुद्रित व दृकश्राव्य माध्यमांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा (AI) वापर : एक समीक्षणात्मक आणि विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ. भारत एस. कडबे
मराठी विभागप्रमुख
नबीरा महाविद्यालय, काटोल

Crossref DOI - https://doi.org/10.63665/rh.v7i2.142

प्रस्ताविक (Introduction) :

२१व्या शतकात माहिती-तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या विकासामुळे माध्यमविश्वात आमूलाग्र परिवर्तन घडून आले आहे. डिजिटल क्रांतीनंतर आता कृत्रिम बुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence – AI) ही माध्यमक्षेत्रातील नवी शक्ती म्हणून उदयास आली आहे. जागतिक स्तरावर OpenAI, Google, Microsoft यांसारख्या तंत्रज्ञान संस्थांनी विकसित केलेल्या एआय प्रणालींचा वापर पत्रकारिता, संपादन, भाषांतर, दृश्यनिर्मिती, डेटा विश्लेषण आणि प्रेक्षक-अनुभव सुधारणा यासाठी वाढत्या प्रमाणात होत आहे.

मराठी माध्यमे — जसे की लोकसत्ता, सकाळ, महाराष्ट्र टाइम्स, तसेच दृकश्राव्य माध्यमांमध्ये झी २४ तास, एबीपी माझा इत्यादी संस्थांमध्येही एआयचा वापर हळूहळू वाढताना दिसतो.

या पार्श्वभूमीवर मराठीतील मुद्रित व दृकश्राव्य माध्यमांमध्ये एआयचा वापर, त्याचे परिणाम, मर्यादा, संधी आणि नैतिक प्रश्न यांचा समीक्षणात्मक व विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

संशोधन लेखनामागील भूमिका :

माध्यमे ही समाजमन घडविणारी शक्ती आहे. तंत्रज्ञानामुळे माध्यमांचे स्वरूप, आशय आणि गती बदलली आहे. एआयमुळे बातम्या तयार करण्याची प्रक्रिया वेगवान, डेटा-आधारित आणि वैयक्तिकृत झाली आहे; परंतु त्याच वेळी रोजगार, सत्यता, नैतिकता आणि भाषिक अस्मिता यांसारखे प्रश्नही निर्माण झाले आहेत.

मराठी माध्यमे स्थानिक भाषिक आणि सांस्कृतिक संदर्भ जपणारी आहेत. त्यामुळे एआयच्या वापरामुळे भाषिक शुद्धता, संदर्भानुरूपता आणि सामाजिक जबाबदारी यावर काय परिणाम होतो, याचा अभ्यास करणे ही या संशोधनाची मूलभूत भूमिका आहे.

बीज शब्द (Keywords) : कृत्रिम बुद्धिमत्ता, मराठी पत्रकारिता, मुद्रित माध्यमे, दृकश्राव्य माध्यमे, डिजिटल पत्रकारिता, नैतिकता, डेटा पत्रकारिता, भाषिक प्रक्रिया (NLP), स्वयंचलित लेखन.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Aim of Research) :

१. मराठी मुद्रित माध्यमांमध्ये एआयचा वापर कोणत्या स्वरूपात होतो हे तपासणे.
२. मराठी दृकश्राव्य माध्यमांमध्ये एआयचा प्रभाव विश्लेषित करणे.
३. एआयमुळे पत्रकारितेच्या गुणवत्तेत झालेल्या बदलांचे परीक्षण करणे.
४. एआयच्या वापरामुळे उद्भवणाऱ्या नैतिक व सामाजिक प्रश्नांचा अभ्यास करणे.
५. भविष्यातील संधी व आव्हाने ओळखणे.

संशोधन गृहीतके (Research Hypothesis) :

१. एआयमुळे मराठी माध्यमांतील कार्यप्रक्रिया अधिक वेगवान व कार्यक्षम झाली आहे.
२. एआयच्या वाढत्या वापरामुळे पारंपरिक पत्रकारितेच्या मूल्यांवर परिणाम होत आहे.
३. भाषिक अचूकतेच्या बाबतीत एआय अजूनही मर्यादित आहे.
४. एआयचा योग्य वापर केल्यास माध्यमांची विश्वासार्हता वाढू शकते.

संशोधन पद्धती (Research Methodology) :

या संशोधनासाठी गुणात्मक (Qualitative) व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. विविध वृत्तपत्रे, न्यूज चॅनेल्स, ऑनलाइन पोर्टल्स यांचे निरीक्षण, संबंधित साहित्याचा अभ्यास आणि उपलब्ध दुय्यम माहितीच्या आधारे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

मराठी मुद्रित माध्यमांमध्ये एआयचा वापर :

मुद्रित माध्यमे कशाला म्हणतात ?

ज्या माध्यमांद्वारे माहिती, विचार, ज्ञान, मतप्रदर्शन, जाहिराती इत्यादी मजकूर स्वरूपात कागदावर छापून प्रसारित केले जातात त्यांना मुद्रित माध्यमे (Print Media) असे म्हणतात. ही माध्यमे वाचकाच्या साक्षरतेवर आधारित असतात आणि माहितीचे दस्तऐवजीकरण करण्याची क्षमता त्यांच्यात असते.

मुद्रित माध्यमांचे स्वरूप :

लेखी आणि स्थिर (Static) माध्यम, संपादकीय धोरणावर आधारित माहिती, दस्तऐवजीकरण व संदर्भयोग्यता, संग्रहित (Archival) मूल्य, विश्वासार्हतेचा तुलनेने अधिक दर्जा, विश्लेषणात्मक आणि सखोल लेखनाला प्राधान्य

स्वयंचलित लेखन :

डेटा-आधारित बातम्या (उदा. शेअर बाजार, हवामान, क्रीडा निकाल) स्वयंचलित प्रणालीद्वारे तयार केल्या जातात.

भाषांतर व संपादन :

एआय-आधारित भाषांतर साधने इंग्रजी-हिंदी ते मराठी अनुवाद सुलभ करतात. तथापि, स्थानिक संदर्भ व म्हणींचा अचूक अनुवाद नेहमीच शक्य होत नाही.

डेटा पत्रकारिता :

मोठ्या प्रमाणातील डेटाचे विश्लेषण करून सखोल बातम्या तयार करण्यास एआय मदत करते.

मुद्रित माध्यमांचे प्रकार :

१. वृत्तपत्रे (Newspapers), उदा. लोकसत्ता, सकाळ
२. साप्ताहिक / पाक्षिक / मासिक / नियतकालिके, उदा. किर्लोस्कर
३. शैक्षणिक जर्नल्स व संशोधन पत्रिका
४. पुस्तके व ग्रंथ
५. पत्रके, जाहिरातपत्रे, माहितीपत्रके

मुद्रित माध्यमांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर :

संपादन व भाषिक सुधारणा, व्याकरण तपासणी, शैली विश्लेषण व शीर्षक निर्मिती

दृकश्राव्य माध्यमांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता :

1. न्यूज अँकर बॉट्स, आभासी अँकर्स, २४x७ प्रसारण
2. व्हिडिओ संपादन, ऑटो कटिंग, सबटायटल जनरेशन
3. आवाज ओळख (Speech Recognition), स्वयंचलित ट्रान्सक्रिप्शन
4. डीपफेक व व्हर्च्युअल रिॲलिटी
5. आभासी वास्तव अनुभव परंतु नैतिक धोके

समीक्षणात्मक विश्लेषण :

अ) सकारात्मक पैलू : कार्यक्षमता वाढ, खर्चात बचत, अचूकता, वैयक्तिकृत माहिती वितरण

ब) नकारात्मक पैलू : नोकऱ्यांवर परिणाम, डीपफेकमुळे दिशाभूल, माहितीचे पक्षपातीकरण (Algorithmic Bias), डेटा गोपनीयतेचे प्रश्न

मराठी दृकश्राव्य माध्यमांमध्ये एआयचा वापर :

दृकश्राव्य माध्यमे कशाला म्हणतात ?

ज्या माध्यमांद्वारे माहिती दृश्य (Visual) आणि श्राव्य (Audio) स्वरूपात एकत्रित सादर केली जाते त्यांना दृकश्राव्य माध्यमे (Audio-Visual Media) म्हणतात.

स्वरूप :

गतिमान (Dynamic) सादरीकरण, त्वरित प्रभाव, भावनिक गुंतवणूक, प्रत्यक्ष अनुभवासारखी अनुभूती, व्यापक पोहोच

प्रकार :

1. दूरदर्शन वाहिन्या, उदा. दूरदर्शन
2. खासगी न्यूज चॅनेल्स, उदा. ABP माझा
3. रेडिओ माध्यम, उदा. आकाशवाणी
4. चित्रपट माध्यम, उदा. बॉलिवूड
5. डिजिटल दृकश्राव्य प्लॅटफॉर्म्स, उदा. YouTube

मुद्रित व दृकश्राव्य माध्यमांची तुलनात्मक वैशिष्ट्ये :

निकष	मुद्रित माध्यम	दृकश्राव्य माध्यम
स्वरूप	लेखी	दृश्य + ध्वनी
प्रभाव	विचारप्रधान	भावनिक व तत्काळ
संग्रह	सहज जतन	तांत्रिक साधनांवर अवलंबून
सखोलता	अधिक	मर्यादित (वेळेच्या चौकटीमुळे)

न्यूज अँकरिंग व व्हर्च्युअल अँकर्स :

काही राष्ट्रीय स्तरावरील माध्यमांप्रमाणे मराठी माध्यमांतही व्हर्च्युअल अँकरिंगची संकल्पना प्रयोगात्मक पातळीवर दिसून येते.

व्हिडिओ संपादन व ग्राफिक्स :

एआयच्या साहाय्याने जलद व्हिडिओ एडिटिंग, स्वयंचलित सबटायटल्स व ग्राफिक्स तयार होतात.

प्रेक्षक विश्लेषण :

एआय प्रेक्षकांच्या आवडी-निवडी ओळखून कंटेंट वैयक्तिकृत करतो.

सकारात्मक परिणाम :

१. कार्यक्षमता वाढ
२. वेळेची बचत

३. डेटा-आधारित अचूकता
४. डिजिटल स्पर्धेत टिकून राहण्याची क्षमता

नकारात्मक परिणाम व नैतिक प्रश्न :

१. रोजगारावर परिणाम
२. फेक न्यूजचा धोका
३. भाषिक शुद्धतेचा प्रश्न
४. संपादकीय स्वातंत्र्यावर प्रभाव

एआय-निर्मित मजकूरामध्ये संदर्भाची अचूकता व मानवी संवेदनशीलता कमी असू शकते. त्यामुळे मानवी संपादन अत्यावश्यक ठरते.

मराठी भाषिक संदर्भातील आव्हाने :

मराठी ही समृद्ध साहित्यपरंपरा असलेली भाषा आहे. वि. स. खांडेकर, पु. ल. देशपांडे यांसारख्या साहित्यिकांनी भाषेची अभिव्यक्ती समृद्ध केली. एआय प्रणालींना या सांस्कृतिक व भाषिक सूक्ष्मतेचा पूर्ण बोध होणे अजूनही कठीण आहे.

भविष्यातील दिशा :

स्थानिक भाषांसाठी अधिक सक्षम NLP मॉडेल्स विकसित करणे, पत्रकारांना एआय, प्रशिक्षण देणेनैतिक मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करणे व मानवी बुद्धिमत्ता यांचा संतुलित वापर

कृत्रिम बुद्धिमत्तेची वैशिष्ट्ये :

1. वेगवान व अचूक निर्णय क्षमता
2. अनुभवातून शिकण्याची क्षमता
3. मानवी चुका कमी करण्याची क्षमता
4. सातत्यपूर्ण कार्य (२४×७)
5. मोठ्या प्रमाणावर माहिती विश्लेषण
6. खर्च व वेळेची बचत

आधुनिक काळातील कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे महत्त्व :

शिक्षण क्षेत्र, वैयक्तिक शिक्षण प्रणाली, स्वयंचलित मूल्यमापन, आरोग्य क्षेत्र, आजारांचे अचूक निदान, रोबोटिक उपचार पद्धती, शेती, हवामान व पीक अंदाज उत्पादनक्षमता वाढ, उद्योग व व्यापार, उत्पादन स्वयंचलन, ग्राहक वर्तन विश्लेषण, प्रशासन, ई-गव्हर्नन्स, निर्णय प्रक्रियेत पारदर्शकता

निष्कर्ष :

मराठीतील मुद्रित व दृकश्राव्य माध्यमांमध्ये एआयचा वापर हा काळाची गरज ठरला आहे. कार्यक्षमता, गती व स्पर्धात्मकता वाढविण्यासाठी एआय उपयुक्त ठरतो; परंतु त्याचा वापर मानवी संवेदनशीलता, नैतिकता आणि भाषिक अस्मिता जपत करणे अत्यावश्यक आहे.

एआय हे साधन आहे, पर्याय नाही. पत्रकारितेची आत्मा मानवी विचार, विवेक आणि सामाजिक बांधिलकी यात आहे. त्यामुळे एआय व मानवी सर्जनशीलता यांचा समन्वय साधणे हेच मराठी माध्यमांच्या भविष्यासाठी योग्य ठरेल.

समारोप :

मराठीतील मुद्रित व दृकश्राव्य माध्यमांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर हा केवळ तांत्रिक बदल नसून तो आशय, सादरीकरण आणि प्रेक्षकसंवाद यामध्ये आमूलाग्र परिवर्तन घडवणारा घटक ठरला आहे. माहिती संकलन, संपादन, विश्लेषण आणि प्रसारण या सर्व प्रक्रियांमध्ये AI मुळे वेग, अचूकता आणि वैविध्य वाढले आहे. तथापि, नैतिकता, विश्वासार्हता आणि मानवी मूल्यांचे जतन ही तितकीच महत्त्वाची जबाबदारी राहते. त्यामुळे तंत्रज्ञान व मानवी संवेदनशीलता यांचा समतोल राखूनच माध्यमांचा विकास साधला पाहिजे.

संदर्भसूची (Bibliography) :

- जोशी, रा.ना. – माध्यमे आणि समाज
- कुलकर्णी, प्र. – मराठी माध्यमांचा विकास
- कुलकर्णी, सु. दा. – मराठी पत्रकारितेचा इतिहास
- देशमुख, अ. रा. – माध्यम अभ्यास : सिद्धांत व व्यवहार
- पाटील, ग. प्र. – दूरदर्शन आणि समाज
- जोशी, म. वा. – आधुनिक मराठी पत्रकारिता
- महाराष्ट्र शासन – माहिती व जनसंपर्क संचालनालयाचे वार्षिक अहवाल